

Побожій С.І.

Є. Редін: «Від своєї подорожі до Путивля я дуже задоволений»

Історик мистецтва Єгор Кузьмич Редін (1863–1908) – учень і послідовник відомого візантиніста Никодима Кондакова, разом з іншими вченими сприяв становленню й розвитку вітчизняної візантиністики. Літературознавець Олександр Білецький, який слухав в університеті лекції Є. Редіна та під їхнім впливом навіть хотів стати істориком мистецтва, оцінюючи його науковий доробок, підкреслював, що він до кінця своїх днів залишався візантиністом, піонером цієї науки в нас [1].

Багато зусиль Є. Редін доклав також до вивчення української старовини, збереження рідкісних пам'яток, брав участь в археологічних з'їздах і створенні етнографічного музею при Харківському університеті. Учений написав понад сто праць, деякі з них не втратили своєї наукової цінності дотепер. Володіння кількома іноземними мовами, наполегливе поглиблення знань з історії та літератури, ґрунтовна обізнаність з історією і теорією мистецтва – усе це допомогло йому опанувати і вміло застосовувати порівняльно-історичний метод дослідження пам'яток мистецтва.

Єгор Кузьмич Редін народився 2 листопада (ст. ст.) 1863 р. у селі Старшому Дмитріївського повіту Курської губернії, у селянській сім'ї. У невеличкій книжечці М. Сумцова “Людина золотого серця. (Професор Єгор Кузьмич Редін)” (1909) є відомості про батьків вченого: *“Редін – син неписьменного селянина з*

Фото 1. Редін Єгор Кузьмич (1863–1908).
Фото поч. XX ст.

Курської губ[ернії]. Батько його, що пережив сина на півроку, був людиною розумною. Мати Є[гора] К[узьмича] рано померла, вона була жінкою простою, доброю, від природи розумною. Покійний вдячно згадував про неї /.../: “Мамо, любя мамо! Я не можу тебе забути. Твій дорогий образ постає переді мною... Ти любила нас більше ніж себе”, – і далі вкла-

дає в материнські уста таку пораду: “Вчися; ось я не вчена і дуже шкодюю; де б могла допомогти, пояснити щось, та не можу, сама не знаю, бачу нещастя, горе інших – рада б допомогти, та безсила... Вчися, знання дасть тобі силу й засоби потрудитися для тих нещасних людей, які живуть у темряві, бруді, убогстві. А таких убогих багато... багато в нас тут у місті, а особливо там, у селі, звідки я прийшла” [2]. Така настанова батьків пояснює надзвичайну активність Є. Редіна впродовж усього його життя. Ось чому він прагнув стати першорядним фахівцем і допомагати іншим, ось чому викладацьку діяльність в університеті, міській художній школі, жіночих гімназіях поєднував з різнобічною діяльністю в інших інституціях, наукових товариствах, бібліотеці.

Після закінчення 2-ї Тифліської гімназії Є. Редін вступив до Новоросійського університету в Одесі. Навчаючись на історико-філологічному факультеті, він почав спеціалізуватися з історії мистецтва. Цьому значною мірою сприяло те, що курс історії мистецтва викладав видатний учений, професор Н. Кондаков. Слухаючи лекції з літератури професора Олександра Кірпицькічкова, Є. Редін навчився бачити зв'язок між іконописом і фольклором, нерозривну пов'язаність літератури та мистецтва. У цей час він знайомиться з Дмитром Айналовим, згодом також видатним ученим. Знайомство переросло в довготривалу дружбу. Один із сучасників навіть називає їх «Орестом і Піладом». Разом вони почали працювати над дипломною роботою, узявши темою дослідження мозаїки та фрески Софійського собору в Києві. Саме тоді Є. Редін уперше побував у Києві, де його полонила краса пам'яток архітектури і мистецтва.

Щодня, з ранку до вечора, друзі обстежували собор, збираючи матеріал для спільної праці. Невдовзі вона побачила світ і дістала схвальний відгук від Російського археологічного товариства [3]. Найбільшу увагу дослідники приділили розглядові іконографічних сюжетів та їх упорядкуванню. Проте, як зауважували рецензенти, автори припустилися методологічних помилок: деякі вагомі факти вони брали з «других рук», не перевіряючи їх, що призвело до хибних висновків [4]. Пізніше наступник Є. Редіна на кафедрі історії мистецтв Харківського університету Федір Шміт, вивчаючи Софійський собор у Києві, показав поряд з позитивними і негативні сторони цього раннього дослідження Д. Айналова і Є. Редіна. На його думку, щоб розкрити таку тему, треба мати великий досвід і широчінь світогляду. До того ж, підкреслював Ф. Шміт, *“займаючись переважно питаннями іконографічними, молоді дослідники мало уваги звертали на техніку й стиль”* [5]. Та найголовніше – у роботі Д. Айналова і Є. Редіна, попри всі її вади, простежується початок застосування порівняльно-історичного методу, що надавало дослідженню серйозного наукового характеру. У Росії зачинателем використання цього методу виступив Федір Буслаєв. Д. Айналов і Є. Редін високо цінували досягнення вченого в галузі історії мистецтва, присвятивши йому свої розвідки [6].

Послідовник і учень Ф. Буслаєва – Н. Кондаков розробив іконографічний метод вивчення пам'яток мистецтва й використав його для вивчення візантійської традиції в середньовічному російському мистецтві. Завдяки працям цього вченого російська наука “відкрила” візантійське мистецтво. Поступово сформувалася “школа Кондакова”, яка незабаром вийшла на передові позиції. Тривалий час візантійське мистецтво розглядалося як результат деградації давньоримського мистецтва. Д. Айналов, Н. Кондаков, Є. Редін, Й. Стржиговський у своїх дослідженнях довели, що візантійське мистецтво – це самобутній та оригінальний культурний феномен.

Після закінчення Новоросійського університету Є. Редіна залишили у вузі для підготовки до професорського звання. Він продовжив заняття в Н. Кондакова, але вже в Санкт-Петербурзькому університеті, куди його було відряджено в 1888 році. Успішно склавши магістерський іспит, Єгор Кузьмич дістав відрядження за кордон, де переважно вивчав давньохристиянське та візантійське мистецтво. Науково-пізнавальний характер мала його подорож по Італії. З'ясувати наукову цінність пам'яток – таке завдання вчений поставив перед собою. Скажімо, перебуваючи у Венеції, він

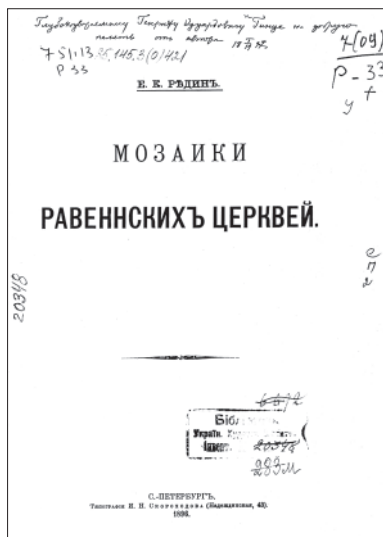

Фото 2. Примірник книги Є. Редіна «Мозаики равеннских церквей» з інскриптом автора. Библиотека Национальной академії образотворчого мистецтва та архітектури (м. Київ)

намагався виявити аналогії між мозаїками XIII–XIV ст. і новгородськими іконами подібного змісту. Є. Редін побував у Венеції, Падуї, Вероні, Феррарі, Равенні. Те, що колись існувало тільки в уяві, на лекціях, тепер постало перед його очима: *“Як зачаровано й радо закоханий іде на побачення зі своєю милою, так я ішов у церкву С.[анта] Мадонна дель’Арена*

оглядати фрески славетного флорентійського художника XIV ст. Джотто” [7]. Увагу вченого привертають не тільки пам’ятки мистецтва, але й гондольєр, квіткарка на вулиці, голуби на площі Сан-Марко... У Вероні він відвідав гробницю Джульєтти, але ілюзію від імені героїні трагедії Шекспіра розвіяли написи на стінах склепу відвідувачів. Через дев’яносто років після Є. Редіна мені вдалося побувати у Вероні. І так само на стінах склепу побачив численні написи людей, які “причепили” своє ім’я (як писав Є. Редін) до безсмертного імені літературного персонажу.

Та найбільшої цінності для вченого набув матеріал, зібраний у Равенні. Перше враження від нього було не дуже приємним: звичайне провінційне місто. Проте він ознайомився з чудовими пам’ятками архітектури та монументального мистецтва. У Равенні в V–VII ст. сформувався унікальний ансамбль пам’яток мозаїчного мистецтва. Значення цього комплексу підсилюється тим, що майже всі подібні пам’ятки в Царгороді, Палестині та Сирії загинули. Виявилося, що тільки в цьому італійському місті можна скласти уявлення про мозаїки ранньохристиянських часів як специфічний вид мистецтва.

Через кілька років з’явилася праця вченого “Мозаїки равеннських церков”, яку Редін з успіхом захистив як магістерську

дисертацію [8]. На перших сторінках книги, після бібліографічно-ого огляду, автор зазначає, що походження равеннських мозаїк майже не досліджене. Найявну літературу з цього питання він поділяє на дві групи: публікації представників “римської школи” і праці тих дослідників, які вважали мозаїки творами візантійського мистецтва. Ретельне вивчення мозаїк у православній хрещальні, мавзолі Гали Плаксидії, церкві Св. Віталія приводять ученого до висновку про зв’язок Равенни зі Сходом, Візантією. Равеннські мозаїки належать до візантійського мистецтва, створеного на ґрунті Італії, але з певним впливом західних взірців “римської” школи – такий висновок зробив дослідник. Високо оцінив працю Є. Редіна про равеннські мозаїки історик мистецтва, професор Віденського університету Йозеф Стржиговський. Він назвав її “чудовою” [9].

Доповідь на тему “Мозаїки равеннських церков” учений виголосив на одному із засідань X археологічного з’їзду в Ризі у серпні 1896 року. На цьому з’їзді Є. Редін також ознайомив з результатами наукової екскурсії по територію північної Болгарії і визначив доцільність дослідження пам’яток болгарського мистецтва. Адже в майбутньому, вважав він, ці пам’ятки можна буде порівняти з російськими і виявити їхній національний характер. Після Італії Є. Редін працював у бібліотеках і музеях Парижа, Лондона, Берліна, а потім повернувся до Харкова. У складі історико-філологічного факультету місцевого університету 1863 р. було створено кафедру історії та теорії мистецтва, але тридцять років вона залишалася вільною через відсутність фахівців. Окремі лекції з історії мистецтва читали деякі професори університету, проте систематичних занять не було. Є. Редін став першим на цій кафедрі викладачем-спеціалістом. Глибокі за змістом лекції про візантійські мозаїки й мініатюри, давньоєгипетське й грецьке мистецтво читав захоплено, з любов’ю. Більшість занять зі студентами проводив в університетському Музеї красних мистецтв та старожитностей. Інколи сюди заходили учні харківських гімназій. М. Сумцов згадував: “Нагодиться, бувало, юрба молоденьких гімназисток, і Є[гор] К[узьмич] тлумачить їм про кам’яний, і про бронзовий вік, і про церковні старожитності, і про пам’ятки мистецтва, а насамкінець у його руках несподівано з’являлися коробки цукерок, які він, веселий і втішений, зазичай дарував найменшим своїм гостям /.../” [10].

Одночасно з викладанням Є. Редін займається науковою роботою, готує докторську дисертацію. Тему, як і магістерської, йому запропонував Н. Кондаков – «“Християнська топографія» Козьми

Індикоплова”. Займаючись замолоду торгівлею, Козьма побував у багатьох країнах Аравії, Східної Африки. “Християнська топографія” цього візантійського автора VI ст. містила як реальні, вірогідно географічні й етнографічні описи, так і тогочасні космогонічні й філософські уявлення. Подана в ній картина всесвіту та його населених лягла в основу космографії середньовічної доби. Це була улюблена книга наших співвітчизників. Є. Редін виконав величезну роботу: розшукав у громадських і приватних збірках малюнки іконописних композицій, сфотографував їх, виявив інші редакції тексту, а також установив їхню тотожність і причетність до грецьких першооригіналів. А відхилення руських списків від грецьких були досить значними. Один з таких списків знаходився в бібліотеці графині П. Уварової – голови Московського археологічного товариства. До неї – у село Поріччя Можайського повіту взимку 1898 р. їде працювати Є. Редін. У листі до М. Сумцова від 25 грудня того ж року він так описує свої заняття: *“І дні йдуть за днями – з ранку до вечора сиджу над рукописами, розбираю ретельне писання благочестивого книгописця, мудре живописання давньоруського артиста; переді мною проходить уся «історія» в образах”* [11]. Але через постійну завантаженість та хвороби робота над дисертацією затягнулася. У листах до Н. Кондакова 1903 і 1904 рр. Є. Редін інформує свого вчителя і наставника про роботу над дисертацією. В одному з них він, зокрема, писав, що за останній час йому довелося написати кілька *“історій та біографій до ювілею університета”* [12].

Водночас, учений цікавиться й іншими питаннями. Так, перебуваючи в травні 1899 р. в Рум’янцевському музеї в Москві, він побачив малюнки О. Пушкіна й захопився ними. Є. Редін один з перших обґрунтував потребу вивчення мистецької спадщини великого російського поета поряд з його літературними творами. За дорученням ради Харківського університету та історико-філологічного товариства він поклав срібний вінок на могилу поета в Святогорському монастирі, а також виголосив промову з нагоди святкування 100-річного ювілею О. Пушкіна.

Багато зусиль Є. Редін доклав до підготовки та проведення в Харкові XII археологічного з’їзду. Він був обраний секретарем підготовчого комітету. Учений поставив перед собою нелегке завдання: оглянути всі церкви Харкова й описати їхні старожитності. Результати цієї праці побачили світ 1905 року [13]. Щоб зібрати експонати на виставку, яку передбачалося відкрити до з’їзду, цілий місяць він мандрував селами Харківської губернії під палючим

сонцем, на возі. Знегоди важкої подорожі одразу ж забувалися, коли вченому вдавалося натрапити на рідкісний рукопис або давній іконостас. Зібрані матеріали він ретельно опрацюював. Своім успіхом XII археологічний з'їзд цілком завдячує сумлінній праці вченого. Ще за рік до його відкриття він писав, що з'їзд буде першим у краї і стане справжнім науковим святом, наголошував при цьому значення історії: *“Історія народу є одним із джерел самосвідомості. Чи знаємо ми історію свого народу, культурне минуле своєї батьківщини? Дуже і дуже мало ... А ця історія, це минуле – вельми важливі: вони відкривають перед нами широкі обрії, вводять у таємниці народного життя”* [14].

На з'їзді Є. Редін виступив з доповіддю *“Релігійні пам'ятки мистецтв Харківської губернії”*, у якій розповів про свої наукові екскурсії 1900–1901 рр. і докладно схарактеризував архітектуру дерев'яних церков XVII–XVIII століть. Порівнюючи деякі зразки сакрального будівництва різних повітів Лівобережної України, доповідач підкреслив, що між ними існує чималий зв'язок *“як між творами однієї школи”*. Порівнюючи твори іконопису з окремих іконостасів, учений зазначав у одних місцеве походження, а в інших – сильний західний вплив. Останнє пояснював тим, що край значною мірою заселяли вихідці з польських земель. Доповідь викликала жваву дискусію, зокрема професор М. Петров не погодився з деякими положеннями доповідача. Є. Редін висловив побажання, щоб зібрані для виставки пам'ятки релігійного мистецтва не зникли для науки, а стали поштовхом для організації відділення церковних старожитностей при Музеї красних мистецтв і старожитностей Імператорського Харківського університету [15].

До з'їзду Є. Редін склав сім великих каталогів експонатів виставки, а після її закриття перефотографував найцінніші речі й видав спеціальний альбом. На його сторінках вміщено опис пам'яток релігійного мистецтва, які були виявлені харківськими вченими на Слобожанщині та Гетьманщині (теперішній Сумщині): олов'яного потиру з білопільської Преображенської церкви; окладу Євангелія XVIII ст. з Миколаївської церкви м. Лебедина; ікон з іконостасу охтирської церкви Архангела Михаїла; срібного блюда західноєвропейської роботи з Преображенської церкви м. Охтирки, а також ікони на полотні *«Святе сімейство»* (Печерський монастир) та двох дерев'яних фігур ангелів з Путивля [16].

У відділі церковних старожитностей виставки експонувалися шість фотознімків з видами церков Путивля, іконами та іконостасом Спасо-Преображенського собору, а у відділі історичних

цінностей – три картини. Серед них – твір путивльського художника М. Шубіна «Божественна гора Синайська» [17].

Одним з найголовніших досягнень з'їзду можна вважати привернення серйозної уваги до мистецтва Слобожанщини. Крім теоретичних занять, учасники з'їзду здійснили дві екскурсії: на Донецьке городище й до маєтку П. Харитоненка в Охтирському повіті. Та більш за все довелося мандрувати харківським вченим перед археологічним з'їздом для того, щоб виявити та відібрати експонати для майбутніх виставок. За дорученням попереднього комітету з влаштування цього з'їзду М. Сумцов у липні та серпні 1901 р. здійснив подорож Охтирським та Лебединським повітами. Ученого супроводжували повітовий лікар К. Шиманов, який добре знав ці місця, а також студент С. Сумцов (син М. Сумцова), який виконував роль фотографа. Тоді вдалося закупити для виставки з'їзду цінну колекцію гончарних виробів, рушники, свічники. Живучи в Харкові, М. Сумцов спілкувався з краєзнавцями, істориками та художниками, що мешкали на території теперішньої Сумщини. Кореспондентами його листування були мешканці Сум, Охтирки, Лебедина, Боромлі.

Швидше за все, Є. Редін побував у Путивлі двічі. Першу поїздку вчений здійснив у січні 1902 року. Перебування в літописному місті задовольнило вченого, про що свідчить його лист до професора Харківського університету, голови Харківського історико-філологічного товариства Миколи Сумцова від 24 січня 1902 р.: *«Від своєї подорожі до Путивля я дуже задоволений, і з великою радістю поділюся з Вами, але справ набралася така маса, що немає можливості присвятити на це хоч небагато часу»* [18].

Вчений оглянув усі церкви Путивля, а в Спасо-Преображенському соборі, зведеному у формах російської архітектури XVII ст., його увагу привернув рідкісний іконостас. Цілком імовірно, що Є. Редін побував у Путивлі вдруге в 1907 р. з метою більш детального обстеження цього іконостасу. На таку думку мене наштовхнула інформація, знайдена в історичному дослідженні путивльського краєзнавця Івана Матвійовича Рябініна (1834–1912), у якому зазначалося, що огляд іконостасу цієї церкви був зроблений Є. Редіним під час відрядження до Путивля на початку реставраційних робіт. У акті, складеному 25 квітня 1907 р., харківський учений категорично зазначив, що *«ікони не XVII століття і не московської школи»* [19]. Як правило, подібні акти складаються відразу після огляду пам'ятки для якнайшвидшого закріплення побаченого. У такому разі можна стверджувати про другий приїзд вченого до Путивля.

Багатоярусний іконостас Спасо-Преображенського собору, на який звернув увагу Є. Редін, був одним з небагатьох уцілілих іконостасів XVII ст. на Лівобережній Україні. Його мистецьку якість високо оцінили такі знавці живопису старовини, як член Московської Імператорської археологічної комісії Ф. Горностаєв та художник-архітектор П. Покришкін.

У 1902 р. у родині Редіних сталося поповнення – народився син Микола, якого було названо на честь М. Сумцова. Нелегкі випробування випали на долю історика М. Редіна (1902 – після 1938). У 1934 р. його було репресовано (реабілітовано в 1989 р.).

Археологічний з'їзд мав величезне значення для подальшого розвитку інтересу до місцевої історії не тільки в Харкові, але й у провінції. Зусиллями Є. Редіна збагачено й розширено Музей красних мистецтв та старожитностей Харківського університету, де він з 1893 р. був завідувачем. Зокрема, утворено нові відділи: археологічний, церковний, а також відділ творів місцевих художників. На базі матеріалів, зібраних до з'їзду, при університеті відкрито етнографічний музей історико-філологічного товариства. Є. Редіна прийнято в члени товариства 17 березня 1893 р., а 28 лютого 1897-го обрано секретарем [20]. Тривалий час він редагував збірник товариства, який виходив з 1886 року.

Чималий інтерес у Є. Редіна викликала культура міст-держав античного Причорномор'я. У листі до В. Данилевича від 23 червня 1903 р. він повідомляє про перебування в Севастополі. Особливо був задоволений заняттями в Херсонесі [21].

У липні 1904 р. Є. Редін вдруге побував у Києві. З благоговінням дивився на зелені схили Дніпра з розсипом золотих церковних бань. Несподівано зустрівся з Д. Айналовим. З ним оглянув Десятинну церкву, Михайлівський Золотоверхий монастир, Софію Київську. І це була не проста мандрівка. Вони копіювали мозаїки, креслили плани, робили замальовки. Є. Редін писав тоді М. Сумцову: *“Чотирнадцять років тому студентами ми були в цьому храмі, дивилися на живопис і не бачили багато з того, що тепер побачили. Як змінюється розуміння ока з розвитком його в спостереженні над відомими предметами!”* [22]. Київ сприяв творчому піднесенню вчених, вони їздили у Вишгород, милувалися святинями Києво-Печерської лаври, іншими пам'ятками. Повноту своїх вражень М. Редін передав у розлогодному листі до М. Сумцова: *“Якої вишуканої краси Андріївська церква! Висока, струнка, з високими колонами. Я милувався нею, проїжджаючи узвозом на Поділ. Увесь ранок ми були в музеї*

Духовної академії. Чого тільки немає в цьому музеї! Які тут зібрано багатства по різних відділах старожитностей, мистецьких пам'яток. Найбагатший церковний відділ... Ось ідеал, якого мав би в моїх мріях досягти такий музей у нас у Харкові. Тільки о третій годині ми потрапили до Софійського собору – найкращої, найпрекраснішої київської церкви, що збереглася до нашого часу з XI століття й непогано збереглася зі своїми мозаїками, фресками. Відвідини цієї церкви викликали в мене приємні спогади про той час, коли ми з Айналовим, студентами, на останньому курсі працювали в ній, бували тут щодня протягом більше двох тижнів і уважно описували її малювання... Милуючись і насолоджуючись чимось гарним, завжди згадуєш про рідне – як пункт порівняння. Згадувався мені й наш бідний, але все-таки милий Харків... Він дуже, дуже бідний порівняно з цією південною красунею, що пережила вже стільки віків і не старіє, а все більше й пишніше розцвітає, – Києвом” [23].

У Харкові, що став для нього рідним, Є. Редін прожив щасливі, насичені творчою працею роки. Там же й помер 27 квітня (ст. ст.) 1908 року.

Потужна діяльність Є. Редіна стала помітною віхою в університеті. То ж і не дивно, що після смерті вченого засновано премію імені Є. Редіна за кращий твір у галузі теорії та історії мистецтва.

Мистецтвознавча діяльність Ф. Шміта з 1912 р. у Харківському університеті успадкувала традиції, започатковані Є. Редіним. Цікаво, що наукові інтереси Є. Редіна й Ф. Шміта збігаються. Як і Є. Редін, він також зазначає вплив Сходу на Візантію, зокрема Сирії, особливо помітний у галузі архітектури.

Саме перед революцією 1917 р., за три роки перед реорганізацією університету, остаточно сформувалася мистецтвознавча школа в Харківському університеті. Її фундатором слід вважати Є. Редіна [24]. Безпосередньо група учнів Ф. Шміта (Д. Гордєєв, С. Таранушенко, О. Нікольська, О. Берладіна) продовжують розвивати у своїх працях ідеї не тільки свого вчителя, але і його попередника – Є. Редіна. Зокрема, будучи аспіранткою Харківського інституту народної освіти (ХІНО), Олена Нікольська у своєму звіті серед інших виконаних нею робіт відзначала працю над мозаїками мавзолея Галли Плаксидії у Равенні, яку вона розпочала ще в 1920 році. А цю пам'ятку, як відомо, досліджував і Є. Редін у той час, коли працював над магістерською дисертацією.

Університетське академічне мистецтвознавство вплинуло й на розвиток мистецького життя в Харкові. Учені, які викладали в

університеті, у тому числі й Є. Редін, цікавилися художніми виставками в місті, діяльністю мистецьких навчальних закладів, розвитком народного мистецтва.

Джерела та література

1. Белецкий А. И. Е.К. Редин как историк византийского искусства / А. И. Белецкий // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1913. – Т. 19. – С. 168.
2. Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца: (Профессор Егор Кузьмич Редин) / Н. Ф. Сумцов. – Х., 1909. – С. 1, 2. Тут і далі переклад цитат з російської.
3. Айналов Д. В. Исследование древней мозаической и фресковой живописи / Д. В. Айналов, Е. К. Редин. – СПб., 1889. *Айналов Дмитро Власович (1862–1939)* – історик мистецтва, дослідник ранньохристиянського, візантійського та *давньоруського мистецтва. Кондаков Никодим Павлович (1844–1925)* – історик мистецтва, візантиніст, академік. Рец.: История Императорского Русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования (1846–1896) / сост. д. ч. Н. И. Веселовский. – СПб., 1900. – С. 201.
4. Отзыв почетного члена И. В. Помяловского о сочинении членов-сотрудников Е. К. Редина и Д. В. Айналова „Киевский Софийский собор, исследование древней живописи, мозаик и фресок собора” (Зап. Имп. Русск. археол. об-ва, т. 4) // Записки Императорского Русского археологического общества. – 1893. – Т. 6. – Ч. 4. – С. ХСІІІ.
5. Шмит Ф. И. Киевский Софийский собор / Ф. И. Шмит. – М., 1914. – С. 23.
6. Айналов Д. В. Значение Ф. И. Буслаева в науке истории искусств / Д. В. Айналов. – Казань, 1898; Редин Е. К. Ф. И. Буслаев: обзор трудов его по истории и археологии искусства / Е. К. Редин. – Х., 1898.
7. Редин Е. К. Италия: Из писем к друзьям / Е. К. Редин. – Х., 1903. – С. 45.
8. Редин Е. К. Мозаики равеннских церквей / Е. К. Редин. – СПб., 1896. Є. Редін захистив дисертацію 19 січня 1897 р. у Санкт-Петербурзькому університеті й здобув звання магістра історії і теорії мистецтв. Докладніше див.: Исторический вестник. – 1897. – Т. 67. – С. 1155–1156.
9. Strzygowski J. Равенна как отрасль арамейского искусства / J. Strzygowski // София. – 1914. – № 6. – С. 6. *Стржиговський Йозеф (1862–1941)* – австрійський історик мистецтва, сходознавець, візантиніст. Засновник інституту з історії мистецтва при Віденському університеті. Автор монографії “Схід або Рим” (1900), у якій висунуто гіпотезу щодо східного походження християнської іконографії.
10. Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца / Н. Ф. Сумцов. – С. 15.

11. Лист Є. Редіна М. Сумцову від 25 грудня 1898 року // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1913. – Т. 19. – С. 45.
12. Иодко О. В. Е.К. Редин: жизнь и деятельность (по материалам петербургских архивов) / О. Иодко // Мир русской византистики. Материалы архивов Санкт-Петербурга. – СПб., 2004. – С. 338.
13. Редин Е. К. Материалы к изучению церковных древностей Украины: церкви города Харькова / Е. К. Редин // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1905. – Т. 16 : Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в Екатеринославе. – С. 673–736.
14. Редин Е. К. Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии : к XII археологическому съезду в Харькове / Е. К. Редин. – Х., 1901. – С. 3.
15. Известия XII археологического съезда в Харькове 15–27 августа 1902 г. – Х., 1902. – С. 138.
16. Альбом выставки XII археологического съезда в Харькове / под ред. и с объяснительным текстом проф. Е. К. Редина. – Москва, 1903. – С. 12, 13, 15–17.
17. Лепьошкіна О. М. Перший історик Путивля. До 170-річчя від дня народження І. М. Рябініна / О. М. Лепьошкіна // Путивльський історичний збірник. Випуск I. – Суми, 2004. – С. 8, 9.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 2052, оп. 1, спр. 986, арк. 1.
19. Рябинин И. М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии / И. М. Рябинин. – Путивль, 1911. – С. 105.
20. Список членов Общества за первые двадцать пять лет его существования (1877–1902) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1905. – Т. 14. – С. 73.
21. Відділ рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. ХХІХ, од. зб. 1297, арк. 1.
22. Письмо Е.К. Редина Н.Ф. Сумцову от 7 июля 1904 года // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1913. – Т. 19. – С. 60.
23. Письмо Е.К. Редина Н.Ф. Сумцову от 8 июля 1904 года // Там само. – С. 61, 62.
24. Побожій С. І. Є. Редін як засновник харківської університетської школи мистецтвознавства / С. І. Побожій // Четверті Сумцовські читання: матеріали наук. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження Є.К. Редіна. – Харків, 1999. – С. 6–8; Побожій С. И. Из истории украинского искусствознания. Феномен Харьковской университетской школы искусствознания / С. И. Побожій // Собор лиц: сборник статей / под ред. М. Б. Пиотровского и А. А. Никоновой. – СПб., 2006. – С. 86 – 95.